

יד לפורצים, זיכרון למתכננים

מיכאל יעקובסון

האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים ויוצריה הנשכחים

האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים, 2013

בדרך אל העיר

במרץ 1950 הובאו למנוחות בהר הרצל 115 מחללי הקרבות על משלטי שער הגיא במלחמת העצמאות, שגופותיהם הועברו מהלגיון הירדני. ארונות הקבורה נעטפו בדגלי ישראל, קושטו בזרי פרחים והובלו לירושלים על 17 כלי רכב צבאיים. בשעת מעבר השיירה בירושלים החצויה נסגרו החנויות והציבור עמד בדממה לאורך המסלול, לאות הזדהות עם הנופלים ומשפחותיהם. בבית הקברות בהר הרצל נשא דברים ראובן מס, אביו של דני מס שהיה מפקדם של הל"ה שנהרגו בדרכס לגוש עציון בינואר 1948. הגופות נטמנו בצד 350 הקברים

כמעט יובל שנים ניצבת בסמוך לעיקול הדרך בכביש 1, צמוד למחלף שורש, האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים. אנדרטה זו היא כנראה הפסל הסביבתי הנצפה ביותר בישראל, הן בשל מיקומה הבולט בצד אחד מעורקי התחבורה המרכזיים במדינה והן בזכות עיצובה הפשוט והסמלי. על אף נוכחותה הבולטת בנוף, דרך הגישה לאנדרטה חסומה בשלט המכריז "שטח פרטי". לבד מהגישה שנגדעה, גם יוצריה של האנדרטה נדחקו מהתודעה ומהזיכרון. לא היה קל למצוא מידע על הפסלת נעמי הנריק ועל האדריכל טוביה קץ, למרות שבאמתחתם עבודות רבות ובחלקן אף מוכרות.

מיכאל יעקובסון הוא אדריכל וגאוגרף, עובד במשרד "פיטלסון שילה יעקובסון אדריכלים" וכותב על אדריכלות ישראלית באתר Xnet ובבלוג "חלון אחורי".

תומך בחברו הפצוע. ההצעה נגנזה, כנראה עקב ביקורת מצד חוגים דתיים או אמנים אחרים. כעבור שמונה שנים הוכרזה תחרות שנייה. בין שופטי התחרות היו ראש עיריית ירושלים מרדכי איש-שלום והאדריכלים דוד טנאי ויוסף שנברגר. ב-1962 פורסם כי ההצעה הזוכה היא הצעתם המשותפת של הפסלת נעמי הנריק והאדריכל טוביה קץ מירושלים. לא ניתן פרס שני, משום שהשופטים רצו להדגיש שההצעה הזוכה עולה ללא עוררין על שאר ההצעות. בפרס השלישי התחלקו שלוש הצעות, בהן אלו שהגישו האמנים הידועים קוסו אלול ומנשה קדישמן. בפרס קנייה זכתה הצעתם המשותפת של האדריכל אבא אלחנני והצייר ג'ון בייל. הפסל יצחק דנציגר הגיש פרשנות מופשטת ל"נר תמיד" בגובה עשרות מטרים, שלא זכתה בפרס. אבא אלחנני, היסטוריון חשוב של האדריכלות הישראלית, לא הזכיר את האנדרטה בסקירות האנדרטאות שערך לאורך השנים. בספר "הפרויקט הישראלי" שראה אור לפני כעשור תוקן העיוות ההיסטורי והוצגו ההצעות שזכו בפרסים.

יוצרים נשכחים: הנריק וקץ

השותפות של האדריכל טוביה קץ, שהתמחה בתכנון בתי כנסת ומבני דת, ושל הפסלת נעמי הנריק צמחה מתוך היכרותם בזירת האמנות והיצירה הירושלמית. קץ נולד בטרנוב שבפולין ב-1927, ולאחר שסיים את לימודי האדריכלות בפריז עלה לישראל ב-1954. הוא עבד במשרדו של האדריכל זאב רכטר בתל אביב, ולאחר מכן עבר לירושלים ועבד עם האדריכלים היינץ ראו ודוד רזניק. לאחר תקופה מסוימת פרש ופתח משרד עצמאי, ובסוף שנות ה-60 חבר לאדריכל יוסף שנברגר, שהיה שופט בתחרות האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים. יחד תכננו השניים מוסדות חינוך ודת רבים, בהם בית החולים "מעייני הישועה" בני ברק. בשנת 2006 פרש קץ מעבודתו. הנריק נולדה ב-1920 בבסרביה, ובהיותה בת עשר עלתה עם משפחתה לתל אביב ולמדה בגימנסיה הרצליה. בסיום לימודיה למדה שנתיים אצל הפסל זאב בן-צבי, ולאחר נישואיה המשיכה בלימודי פיסול באקדמיה המלכותית בלונדון. היא שבה לישראל לאחר קום המדינה ועסקה בחינוך, בלי להזניח את האמנות. ב-1956 יצרה פסיפס של מפת ירושלים החדשה, הניצב כיום בכניסה למוזאון הרצל בהר הרצל. הנריק יצרה גם העתק של ירושלים בפסיפס "מפת מידבא" מהתקופה הביזנטית, שהוצב בקארדו ברובע היהודי. העתק פסיפס אחר, מבית הכנסת העתיק בחורבת מעון, הוצב בגן בית הנשיא ברחביה ב-1958. בתחרות לעיצוב "גלעד הגבורה" באתר יד ושם בירושלים ניצחה הנריק אמנים ידועים ובהם נתן רפפורט, דוד פלומבו, משה ציפר ושמעון פובזנר. הנריק הציעה עבודה המורכבת מצינורות ברזל, שיצרה דימוי של ארובה, אולם העבודה הועברה לאמן אחר. ב-1966 יצרה במוזאון דגון בחיפה קיר זכוכית צבעונית ובטון ששטחו 41 מ"ר. היצירה עשויה קווים אלכסוניים מצטלבים, בדומה לצינורות הנטויים בעבודותיה

אדריכל טוביה קץ בעבודתו

הפסלת נעמי הנריק

הדגם והמתווים שהוגשו לתחרות - ברזל כ"מייצג הישראליות" (באדיבות נעמי הנריק)

הטריים של הרוגי המלחמה, שכבר הספיקו להיטמן בבית הקברות שזה עתה נחנך. כעת נותרה לאלה החיים המשימה של הנצחת הנופלים. ב-1951 החליטה ממשלת ישראל להקים תשע אנדרטאות לזכר הלוחמים במלחמת השחרור: "לפורצי הדרך לירושלים", "לזכר גיבורי גוש עציון" בנתיב הל"ה, "לגיבורי נבי יושע" בגליל העליון, "לשיירת יחיעם" בגליל המערבי, "לגיבורי עמק הירדן" בדגניה, לגיבורי "הקרבות בסביבות סג'רה", ללוחמי "משלט הצומת" בנגב, אנדרטה בנגב ואנדרטה "לזכר החייל האלמוני". ב-1958 הוכרזה תחרות לעיצוב האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים מטעם משרד הביטחון ואגודת האינג'ינרים והאדריכלים. במקום הראשון זכה הפסל מיכאל קארה, שהציע פסל חצוב באבן לגובה 12 מ' שתיאר לוחם מזנק ובידו רימון, תוך שהוא

הקמת האנדרטה, 1966 (באדיבות נעמי הרניק)

מעטפת יום ההופעה לבול יום הזיכרון תשכ"ז

הנריק התבשרה כי היות שהברזל לא יחזיק מעמד באקלים המקומי לאורך זמן, הצינורות ייעשו מנירוסטה. בריאיון ב-1967 הודתה שהמעבר לנירוסטה משקף טוב יותר את רוח הדור: "הדור שלי, דור מלחמת השחרור, לא אהב טרגדיות ולא מלודרמה. הם היו אנשים שהתאימה להם מתכת בהירה. מבחינה זו ענה הנירוסטה על מה שרציתי". לרגלי האנדרטה הוצב סלע גיר ועליו נחקקו הכתובת: "יד לפורצי הדרך לירושלים ולמגיניה – מלחמת הקוממיות תש"ח" והפסוק "למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט" (ישעיהו סב, א).

למרות שהחלטה על ההצעה הזוכה התקבלה ב-1962, חלפו חמש שנים עד הקמת האנדרטה. המדינה נאלצה לקיים משא ומתן ממושך עם בעלי הקרקע לצורך הקמת האתר, ורק ב-1966 קיבלה הנריק אישור להתחיל במלאכת הפיסול. הוקצה לה שטח בבית מלאכה בשכונת גאולה בירושלים, וחיל האוויר שלח לעזרת האמנית רתך מקצועי שהתמחה בנירוסטה. העבודות ארכו כמעט שנה, ועלות האנדרטה הגיעה ל-150,000 ל"י.

הלב שבלעדיו אין קיום לגוף

טקס חנוכת האנדרטה נערך ב-15 במרץ 1967, והיא אף הופיעה על בול יום הזיכרון באותה שנה. באירוע נכחו 2,000 משתתפים, ובהם ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול, הרמטכ"ל יצחק רבין, אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס וכן הורים שכולים, לוחמים ובני משפחותיהם. רבין ונרקיס לחמו על הדרך לירושלים בתש"ח, וחדושיים וחצי לאחר האירוע יפקדו על הקרבות לאיחודה. את הלוחם הסירו יוספה סימבול ועודד ברמן, בניהם של לוחמים שנפלו במבצע "הראל". אשכול ציין בנאומו:

אנדרטה זו תעלה בלב כל הולך ובא בשערי ירושלים את זכר פורצי הדרך והלוחמים על בירת ישראל. המערכה על ירושלים הייתה אחת המכריעות במאבק האומה לחיים או למוות, לקיום או לחידלון, ונדע לה ערך אסטרטגי ומדיני ראשון במעלה, משום שירושלים הייתה ותהיה מקור חיותו של עם ישראל בכל שנות קיומו, בארץ ובגולה. ירושלים היא הלב שבלעדיו אין קיום לגוף.

הקודמות. במשרד ראש הממשלה בירושלים הנריק יצרה קיר בגובה שלוש קומות, הנראה תדיר בתמונות מלשכתו.

רוח הדור: ברזל, בוץ ונירוסטה

האנדרטה נועדה להצבה בק"מ ה-17 של הכביש מירושלים לתל-אביב, בגבעת משב (ח'רבת זונקלה) הצופה אל הכביש מגובה 662 מ' מעל פני הים. ההצעה הזוכה התייחסה גם לפיתוח הנוף באתר, שעליו הופקד קץ, בעוד הנריק הייתה אחראית לפסל שבראש הגבעה – עיקר היצירה, שהיה לאחד מהסמלים המלווים את הנוסעים בכביש. על ההשראה לפסל סיפרה בריאיון שנערך לאחרונה: "כשקיבלתי את התנאים של התחרות חשבתי על 'פריצה'. עשיתי ככה עם היד וזו הייתה הצורה שליוותה אותי לאורך כל העבודה. זה פשוט מאוד. התחלתי עם משהו שנראה יותר כמו יד. עבדתי על הרבה סקיצות והגעתי להפשטה". בריאיון שפורסם ב"מעריב" לקראת חנוכת האנדרטה ב-1967, גילתה הנריק שעשתה כמה ניסויים בבטון ולא הייתה מרוצה. היא נסעה לאתר המיועד לאנדרטה וגילתה ש"הגבעה היא נהדרת, יפה, אך עצם היופי שלה היווה קושי כי היא עטורה בעצים, כמו בלורית". הפתרון הטבעי היה להקים פסל גבוה, אך הנריק ראתה באנדרטה מזדקרת לגובה הבעת ניצחון – ואילו עבורה פריצת הדרך נקשרה לא בניצחון "אלא עם משהו שעדיין לא נגמר, עם שאיפה שעדיין נמשכת". בלא יודעין, היא ניבאה את הפריצה לעיר העתיקה ואיחוד ירושלים במלחמת ששת הימים, שבועות ספורים לאחר חנוכת האנדרטה.

לפי התכנית, הבאים יגיעו למגרש חניה אליפטי וממנו יפנו לשביל המוביל לרחבת התכנסות מרוצפת, אליפטי גם היא. מנקודה זו אפשר להשקיף דרומה על כביש 1 וצפונה לראש הגבעה, שתחתיו מוקמה האנדרטה. שביל צר וכמעט נסתר הוליך את המבקרים עד לפסל ממש, אם כי הפסל נועד דווקא להתבוננות מרחוק. האנדרטה עוצבה מקבוצות נפרדות של צינורות מתכת מחודדים, כאצבעות יד המצביעות כולן יחד לכיוון ירושלים. "רציתי ברזל כי זה גם מייצג את הישראליות ואת כל מה שהיה אז, וגם את ההליכה בבוץ שהלוחמים דיברו עליו כל הזמן", סיפרה הנריק.

לעיון נוסף

1. צ' אפרת, הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1947-1973, מוזאון תל אביב לאמנות 2004.
2. ד' דומיני ופ' לבה-נדב, כל מקום – נוף ישראלי עם אנדרטה, תל אביב 2002.
3. נ' פרידלנדר, "פלדה לבנה בדרך לירושלים", מעריב, 15.3.1967.